

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida
1914–1918 metais

1996

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

9

Raimundas Lopata
Lietuvos valstybingumo raida 1914—1918 metais

UDK 947.45
Lo-139

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Giedrius Subačius
Antanas Tyla

**Autorius dėkoja Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiam prie knygos išleidimo**

ISSN 1392—0391
ISBN 5—417—00715—3

© Raimundas Lopata, 1996
© Lietuvos istorijos institutas, 1996

TURINYS

Įvadas	5
PIRMA DALIS. „GINTARINĖS“ DEKLARACIJOS GEOPOLITINIS KONTEKSTAS	11
1914-ųjų perspektyvos	11
Dėl vietos po saule	15
Lenkų klausimas	23
„Tak vied eto čepucha“	28
Kompromisai ir konfliktai	35
Lietuvių politinis pasaulis	35
„Tautos vienybės“ atgimimas	37
Radikalų gravitacijos	42
Vokietijos veiksnyys	48
ANTRA DALIS. NE TIEK Į RYTUS IR Į PIETUS, KIEK Į VAKARUS	56
Ką okupavo Vokietija? A. Pfeilio kazusas	56
Didžiosios Lietuvos kontūrai	63
Politikos kamufliažas	64
Liberalus okupacijos periodas	67
Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje	70
Kaipgi iš tikrųjų buvo Kaune	83
Šalin nuo Rusijos	92
„Vive la Pologne!“, arba Lenkijos šešėlis	103
Apie „lietuvišką“ ir lietuvių politiką	112
Restitucijos regimybė	113
Kursas — Lietuvos klausimo internacionalizavimas	117
Prijungimo politika ir kelio į laisvę pradžia	122
Svetimos valdžios žinioje esantis kraštas	130
Pasirengimas deryboms	130
Naujas derybų etapas. I dalis	132
Intermedijos tema: Antantė ir lietuviai	138
Naujas derybų etapas. II dalis	142
Lietuviškoji neomonarchizmo interliudija	145
Rytų komisija ir J. Gabrys	146

F. Roppas ir Lietuvos Taryba	149
Lietuvos karalius Mindaugas II	153
Konflikto koncepcija	163
Limitrofinė valstybė	167
Vakarai, Vakarai	171
„Atėjo laikas sudaryti savą valdžią“	173
Išvados	178
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	183
THE DEVELOPMENT OF THE LITHUANIAN STATEHOOD IN 1914—1918 (Summary)	208
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	218

ĮVADAS

Valstybingumo tema apima daugybę klausimų. Galima kalbėti apie valstybingumo įgyvendinimo būdus, priemones ir metodus, apie valstybingumo idėjos sklaidą — jos formavimąsi, stagnaciją, sunykimą ir atgimimą, pagaliau apie pačią sąvoką — dvasinę politinės bendruomenės būtį, valstybės sinonimą, valstybės elementus ir apskritai apie viską, kas valstybiška. Atsižvelgdami į šiuos semantinius keblumus, pirmiausia ir apribojome „valstybingumo“ terminą tautos apsaugine (juridine) būtimi. O tyrimo objektu pasirinkę Lietuvos valstybingumo raidą 1914—1918 m., mėginome atskleisti, kokių tautos apsauginės (juridinės) būties modelius (geopolitinis jų pobūdis, ideologiniai bendrijos organizavimo principai, struktūrinė-teisinė sistema) Pirmojo pasaulinio karo laikotarpiu brandino lietuvių politikai ir kaip bandė juos praktiškai įgyvendinti.

Paskatą tyrimui davė V. Trumpos suformuluota problema: kokią Lietuvą Pirmojo pasaulinio karo metais mūsų tėvai **kūrėjai** norėjo **atkurti**?¹ Atrodė, kad išeivijos istorikas bandys kvestionuoti istoriografijoje įsitvirtinusių tautinės valstybės stereotipą, kuriam, be abejo, sunkoka nepasiduoti. Tas realaus istorinio proceso faktas, kad XX a. pradžios Europos politiniame žemėlapyje atsirado tautinė Lietuva, varžo mus visus, mūsų ir užsienio istoriografiją. Kokių keblumų dažnai kyla dėl šios aplinkybės, galėtų iliustruoti kito išeivijos istoriko, P. Čepėno, pavyzdys. Savo „Naujųjų laikų Lietuvos istorijoje“ (Chicago, 1986.— T. 2.— P. 177) konstatavęs, kad 1915 m. gruodžio 19 d. Vilniuje buvo paskelbtas Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės konfederacijos tarybos atšaukimas-universalas, jis nesiryžo nuodugniau tyrinėti jo. Šis faktas neturi istoriografinės tradicijos, „todėl dabar sunku įspėti, kurios lietuvių politinės srovės atstovai dalyvavo toje Konfederacijos taryboje“, — rašė P. Čepėnas.

Neneigdami mūsų rašytinės tradicijos nuopelnų nušviečiant kai kurių lietuvių veikėjų ar politinių centrų veiklą Pirmojo pasaulinio karo metais, vis dėlto pažymėsime, jog istoriografinė tradicija XX a. pradžios lietuvių politikams iš esmės nepalieka vietos etnopolitinių Lietuvos projektų alternatyvoms*, kadangi pati fiksuoja tik dvi alternatyvas: tautiškos-valstietiškos arba lenkiškos Lietuvos² (*ergo*, iš viso nebūti Lietuva).

Deja, ir V. Trumpa savo iškeltą problemą svarstė laikydamasis šios schemos, pasirinkdamas ne istorinių procesų 1914—1918 m. Lietuvoje tyrimo, bet dabarties (naujosios 1918 m. Lietuvos) ir praeities (senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės) santykio įvertinimo būdą. „Spėtume,— rašė istorikas,— kad Vasario 16 d. Lietuvos kūrėjams buvo numanu, kad tokios Lietuvos, kokia ji buvo prieš Kriavo uniją ir prieš Lietuvos krikštą, atstatyti negalima, o atstatyti tokią Lietuvą, kuri kartu su Lenkija taip gėdingai užbaigė savo dienas XVIII a. pabaigoje, niekas nenorėtų.“³

Tačiau ar spėjant įmanoma išvengti tendencingo atsakymo? Tiesa, V. Trumpa pacitavo keletą to meto veikėjų pasisakymų. Štai P. Klimo žodžiai 1918 m. vasario 19 d. „Lietuvos aido“ vedamajame: „Mūsų istorijoje jis [Vasario 16 d. aktas.— V. T.] yra naujos gadinės pradžia.“⁴ Tačiau derėtų atkreipti dėmesį ir į šalia išspausdintą J. Šaulio straipsnį, taip pat vedamąjį. O jame, be kita ko, rašoma: „Nuo šios valandos Lietuvos valstybė, Lietuvos Tarybos keliama, atgimsta iš naujo. Atgimsta kartu mūsų vaidentuvėje ir visa virtinė jos gaivintojų, kurie, valstybei žlugus, puolėsi įkelti ją vėl ant kojų. . . Lietuvos valstybė buvo žlugusi. Bet jos idėja, reikalas ją atgaivinti buvo likęs gyvas. Iš pradžių gaivinama vien tarp aukštesniųjų luomų, ta savos valstybės atnaujinimo idėja plečiasi pamažu vis plačiau ir plačiau, kol apima ji pagaliau pačių plačiųjų mūsų visuomenės sluoksnių. . .“⁵

Panašiai galima cituoti ir kitų V. Trumpos pateiktų veikėjų (A. Smetonos) ar mokslo autoritetų (M. Römerio) žodžius⁶. Tačiau, kad suvoktume problemos esmę, pakaks ir P. Klimo su J. Šauliu.

Pirmasis ne be pagrindo yra vadinamas vienu iš tautinės Lietuvos architektų. Savo istorijos tyrimais 1916—1917 m. P. Klimas nustatė daugumos lietuvių gyvenamą teritoriją, t. y. pagrindė vadinamąjį tautinį-etnografinį principą⁷, kuriuo remiantis netrukus Europos žemėlapyje ir atsirado Lietuva, nors liko kartėlis dėl bemaž trečdalis teritorijų praradimo. P. Klimas parašė ir pirmąją mokslinę apybraižą, nušviečiančią tuo tautiniu-etnografiniu prin-

* Pastabos apie išėvijios JAV ar Šveicarijos lietuvių politinių siekių skirtumus nuo metropolijos veikėjų aspiracijų, deja, taip ir liko pastabomis. Žr.: Amerikos lietuvių istorija / Red. A. Kučas.— Boston, 1971.— P. 304—305; *Eidintas* A. Slaptasis lietuvių diplomatas.— V., 1992.— P. 78.

cipu pagrįsto Lietuvos valstybingumo įgyvendinimo eigą 1915—1918 m.⁸ Vėliau papildyta faktografiniais duomenimis, apybraiža iš esmės virto oficialia tautinės istoriografijos versija⁹.

Tuo tarpu J. Šaulys — vienas iš jau minėto universalso autorių. Tame universale pasisakyta už LDK atkūrimą lygiomis teisėmis dalyvaujant lietuvių, gudų, lenkų ir žydų tautoms¹⁰.

Štai dvi trajektorijos, tarsi susiliejančios viename taške — Vasario 16 d. akte. Žinoma, galima tvirtinti, jog J. Šaulio dalyvavimas konfederatų akcijoje yra atsitiktinumas, o 1915 m. pabaiga — tai ne 1918 m. pradžia. Tačiau tuomet vėl iškiltų istorinės projekcijos, pagrįstos istorizmo, o ne retrospekcijos principu, poreikis.

Tenkinant šį poreikį vertėtų atkreipti dėmesį į istorikų, susibūrusių apie „Lietuvių atgimimo istorijos studijas“, darbus, skirtus XIX—XX a. pradžios etnosocialinės, etnokultūrinės ir etnopolitinės raidos procesams Lietuvoje. Šie darbai remiasi koncepcija, jog realaus istorinio proceso Lietuvoje alternatyvumas reiškiasi ne tautiškos-valstietiškos ir lenkiškos Lietuvos, bet tautiškos-valstietiškos (kultūrinės) ir pilietinės (civilizacinės) Lietuvos dichotomija. Pastaruoju atveju yra nagrinėjama problema, kokia galėjo būti atgimstanti ir atgimusi Lietuva: ar tik valstietiškos kilmės tauta, nacionalizmu besiginanti nuo polonizacijos, lenkiškojo imperializmo, atsiribojanti nuo bendros su Lenkija istorijos, ar tauta, pajėgianti absorbuoti visą savo istorinį palikimą ir suderinti jį su modernaus demokratizmo principais¹¹.

Kaip rodo E. Motiekos, R. Miknio, Č. Laurinavičiaus tyrimai, XX a. pradžios lietuvių politiniame pasaulyje minėta problema buvo aiškiai reflektuota¹². Nors lietuvių veikėjų etnopolitiniai reikalavimai krypo į lietuvišką-etnografinį buvusios valstybės — LDK — paveldą, tačiau dėl jų pastangų pagrįsti visos lietuvių tautos valstybinių tradicijų istorinį-teisinį perimamumą atsivėrė galimybė lietuvių ir Lietuvos politinių struktūrų integracijai. Nuo šio proceso eigos nemažai priklausė ir atsakymas, ar bus politinių prielaidų moderniai pilietinei visuomenei susikurti ir kokios jos bus. Vadinasi, ir lietuvių etnopolitinė orientacija į etnografinio valstybingumo modelį galėjo būti koreguojama.

Svarbu pažymėti ir tai, kad minėti istorikai, savo tyrimus atlikę istoriniu-teisiniu bei politiniu-sociologiniu aspektais, pasiūlė gana produktyvų būdą rekonstruoti Lietuvos moderniuoju laikų valstybės kūrimąsi; mes taip pat bandėme juo remtis.

Ieškant vidinių veiksmų lietuvių etnopolitinės orientacijos korektyvoms, būtina atkreipti dėmesį į vadinamosios kraštiečių (krajojcu) istorinės-politinės minties palikimą. Nors paprastai jam priklausančys darbai yra pagrįsti eseistiniais apmąstymais ar prisi-

minimais (Z. Jundziūlas, K. Okuliczius)¹³, tačiau čia užfiksuoti faktai verčia atsargiau ir atidžiau vertinti lietuvių politinės minties bei veiklos evoliuciją Pirmojo pasaulinio karo metais. Tai įtikinamai atskleidė R. Miknys, nagrinėjęs tarp Lietuvos (Lietuvių) demokratų partijos narių 1914—1915 m. sandūroje buvusias populiarias valstybės koncepcijas¹⁴.

Reikia pažymėti, kad ir lenkų istorikai J. Bardachas, J. Jurkiewiczzius, P. Łossowski, J. Ochmański, gražinę minėtą palikimą į istoriografinę apyvartą, atkreipė dėmesį į kraštiečių įtaką tiek lietuvių politinių planų konstituavimuisi, tiek gudų bei žydų politinių aspiracijų formavimuisi pirmaisiais karo metais¹⁵.

Bene didžiausia monografija apie mus dominantį laikotarpį bei problematiką taip pat priklauso lenkų istoriko plunksnai. Tai profesorius W. Sukiennickio kapitalinis dviejų tomų veikalas „East Central Europe during World War I: From foreign domination to national independence“ (New York, 1984). Čia daugiausia nagrinėjami LDK žemėse vykę politiniai procesai. Tiesa, lietuvių nacionalinį judėjimą W. Sukiennickis vertina neslėpdamas tam tikros ironijos ar net pagiežos, dažnai priartėdamas prie tos lenkų istoriografijos tendencijos, kuri Lietuvos valstybingumo raidą 1914—1918 m. sieja vien su išorine intervencija.

Tokią nuostatą — beje, būdingą ir sovietinių istorikų darbams*, — yra ne kartą argumentuotai kritikavę įvairių istoriografijos mokyklų atstovai. Todėl, negaišdami laiko polemikai, pasitenkintumėme amerikiečio A. E. Senno daktaro disertacijos „Lietuvos valstybingumo atkūrimas 1918—1920 m.“ (V., 1992.— P. 169) išvada: „Vokiečių ir vėliau Antantės pagalba nesuformavo tautinių Lietuvos siekių, bet tik padėjo juos realizuoti.“ Panašios išvados pateikiamos anglo S. Page'o¹⁶, Suomijos švedo B. Collanderio¹⁷, vokiečių W. Baslerio¹⁸, F. Fischerio¹⁹, G. Linde's²⁰, B. Manno²¹, jau minėtų lenkų P. Łossowskio, J. Ochmański darbuose.

Kita vertus, manytume, kad diskusija dėl geopolitinių veiksnių įtakos lietuvių valstybinei programai gali ir toliau produktyviai vykti. Neabejodami V. Daugirdaitės-Sruogienės mintimi, jog „mūsų nepriklausoma valstybė nebūtų buvusi realizuota, kad ir kažin kaip patriotai būtų stengęsi ir savanoriai didvyriškai aukojęsi, jeigu 1918 m. nebūtų susidariusi palanki tarptautinė politinė konjunktūra“²², vis dėlto bandėme nagrinėti ne tik „pozityvią“

---

* Ja sovietinė istoriografija ramstė vadinamojo tarybinio Lietuvos valstybingumo konceptą. Mes „sovietinio valstybingumo“ Lietuvoje nenagrinėjome. Apie jo realų turinį žr.: *Laurinavičius Č.* Tarybinio valstybingumo steigimas Lietuvoje. 1918 m. pabaiga—1919 m. pirmoji pusė // Iš Lietuvos istorijos tyrinėjimų.— V., 1991.— P. 87—105.

(ką leido lietuvių politikams iš tikrųjų įgyvendinti?), bet ir „negatyvią“ (ko neleido įgyvendinti?) tarptautinės konjunkcijos įtaką Lietuvos valstybingumo raidai Pirmojo pasaulinio karo metais.

Dėl tokio požiūrio reikėjo labai atidžiai išanalizuoti geopolitinės konsteliacijos raišką 1914—1918 m. Todėl, be jau minėtų A. E. Senno, W. Sukiennickio, P. Čepėno darbų, kuriuose vienu ar kitu aspektu aptariama ši tema, ypač vertingi yra O. Fedyshyno, K. Hovi'o, O. Hovi'o, G. Ritterio, D. Stevensonso, J. Wheelerio-Bennetto monografijos, Z. Ivinskio bei A. Stražo straipsniai²³. Būtent šie darbai padėjo rasti kriterijų, leidusį struktūralizuoti esamą istorinę medžiagą. Tas kriterijus — tai 1915 m. rugsėjo mėn. įvykęs geopolitinis lūžis, kai faktinis Rusijos vakarinių pakraščių valdymas atsidūrė Vokietijos rankose, o čia gyvenusių tautų politinėms programoms bei veiksams tiesiogiai ėmė daryti įtaką ne rusų, bet vokiečių vadovaujančių sluoksnių interesai.

Taigi darbas suskilo į dvi chronologines atkarpas, apimančias 1914 m. birželio mėn.—1915 m. rugsėjo mėn. ir 1915 m. rugsėjo mėn.—1918 m. lapkričio mėn. Tiesa, pirmoje dalyje plačiau aptardami geostrategines Europos vizijas, būdingas prieškario ir net ankstesniems periodams, kiek nusižengėme pasirinktam kriterijui. Tačiau esame įsitikinę, kad toks ekskursas yra būtinas norint tinkamai suvokti Pirmojo pasaulinio karo politinius procesus, išsiaiškinti priežastis, be kurių negali būti atskleista ir Lietuvos valstybingumo genezė.

Trumpam stabtelėdami prie istorijos literatūros apžvalgos, atkreiptume dėmesį į tai, kad knygoje paskiri klausimai nagrinėjami istoriografijoje egzistuojančių kolizijų fone.

Norint atskleisti nagrinėjamą temą, reikia ne tik sintetinti specialių tyrimų rezultatus, bet ir remtis daugybe įvairių šaltinių. Visi šiam darbui reikalingi šaltiniai gali būti suskirstyti į keturias pagrindines grupes: 1) publikuoti dokumentų rinkiniai, 2) archyvinė medžiaga, 3) atsiminimai, 4) ano meto spauda.

Dar 1918—1919 m. P. Klimas vokiečių ir prancūzų kalbomis paskelbė pluoštą medžiagos apie Lietuvos valstybingumo bylą Pirmojo pasaulinio karo metais²⁴. Prieš keletą metų pasirodė „Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai“²⁵. Šie dokumentų rinkiniai yra vieni gausiausių šaltinių, kuriuose neblogai atsispindi lietuvių politinių grupuočių valstybinės programos. Nepaprastai informatyvus yra P. Klimo dienoraštis, išleistas 1988 m. Čikagoje²⁶. Vertingus dokumentus — 1916—1918 m. Lietuvos konstitucijų projektus — paskelbė archyvininkas A. Grigaravičius²⁷. Be M. Römerio 1915 m. rugpjūčio 12 d. memorialo, pasirodžiusio Paryžiuje leidžiamo „Zeszyty Historyczne“ bei Vilniuje einančių „Baltų lan-
kų“ puslapiuose, praktiškai neįmanoma rekonstruoti Lietuvos vals-

tybingumo idėjos sklaidos 1914—1915 m.²⁸ Pasinaudota ir Rusijoje publikuotais dokumentų rinkiniais²⁹.

Archyvinės medžiagos pagrindą sudaro Lietuvos, JAV, Rusijos, Didžiosios Britanijos, Prancūzijos, Vokietijos archyvuose saugomi dokumentai.

Daug vertingų duomenų apie Lietuvos valstybingumo „vidaus“ raidą rasta mūsų šalies dokumentų saugyklų fonduose: Lietuvos valstybiniame archyve (Užsienio reikalų ministerija. F. 383), Vilniaus universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (Kauno VDU bibliotekos rankraščių rinkinys. F. 1; Stasys Šalkauskis. F. 140; Albertas Gerutis. F. 155), Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (Zenonas Ivinskis. F. 29; Vilius Gaigalaitis. F. 50), Lietuvos mokslų akademijos Centrinės bibliotekos Rankraščių skyriuje (Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti. F. 70; Petras Leonas. F. 117; Mykolas Römeris. F. 138; Vaclovas Biržiška. F. 163; Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti. F. 225; Antanas Viskantas. F. 239).

JAV Pensilvanijos universiteto Van Pelto bibliotekos Rankraščių kolekcijoje vis dar laukia savo tyrėjo J. Šaulio archyvas. Mes naudojomes ten esančiais (aplankas Nr. 31) lietuvių konferencijų, įvykusių Berne (1917 m. lapkričio 2—10 d.) bei Lozanoje (1918 m. rugsėjo 5—16 d.), protokolais.

Tiriant geopolitinius, tiesioginę įtaką Lietuvos padėčiai dariusius veiksnius remiamasi Rusijos, Prancūzijos, Didžiosios Britanijos ir Vokietijos užsienio reikalų žinybų dokumentais (Rusijos užsienio politikos archyvas, Maskva) arba mikrofilmuotomis jų kopijomis (Turku universiteto mikrofilmų kolekcija).

Įsigilinti į nagrinėjamą temą, geriau ją suvokti padėjo ano meto veikėjų V. Bartuškos, S. Buriano, M. Erzbergerio, J. Gabrio, M. Yčo, T. Masaryko, E. Ludendorffo, F. Roppo, S. Sazonovo, A. Steponaičio atsiminimai³⁰. Tiek ši, tiek paskutinė šaltinių grupė — mus dominančio laikotarpio spauda³¹ — turi būti ypač kritiškai vertinamos. Tačiau tikrinami, lyginami ir atidžiai vertinami visuose minėtuose šaltiniuose pateikti faktai gali būti pakankamas šios knygos teiginių ir prielaidų įrodymas.